

H. SETON-WATSON

Az értelmiségekről

(Intelligentsias)

Széleskörű történelmi és szociológiai irodalom foglalkozik az értelmiségekkel. Különösen érvényes ez a megállapítás az orosz értelmiség esetében, amelynek a helyzetét oroszok és külföldiek egyaránt mélyrehatóan tanulmányozták. E csoportok összetételét, társadalmi funkcióját és politikai szerepét illetően azonban erős nézeteltérés tapasztalható, amit még tovább fokoz bizonyos jelentés-tani fogalomzavar. Az „értelmiség” szó valójában orosz eredetű, és az 1860-as évek óta használatos (a Nagy Szovjet Enciklopédia szerint Boborykin regényíró használta első ízben), de azóta régen túlnőtt származási országa határain, és a társadalomtudományban nemzetközileg elismert meghatározássá vált. Sajnálatos módon gyakran eltérő fogalmak megjelölésére használják. Egyszer valamely társadalom művelt vezető rétegét jelölik vele (tehát mindazokat, akik magasfokú műveltséggel és szellemi adottságokkal rendelkeznek); máskor az alkotó gondolkodók kis csoportjára vonatkozik (írók, tudósok, művészek); megint másutt kiterjed mindazokra, akik nem kezük munkájából élnek (az angol nyelvterületek szóhasználatára szerint tehát a szellemi munkásokra). Véleményem szerint e meghatározások egyike sem fedi tartalmilag a megfelelő fogalmat. Minden, még a legkezdetlegesebb társadalomban is van egyfajta intellektuális elit, de nem minden társadalomnak van értelmisége. Valójában megkockáztatnám azt az állítást, hogy az értelmiségek viszonylag szokatlan jelenségei a történelemnek. Nem kísérlem meg, hogy erre vonatkozólag bármilyen szabatos meghatározást adjak. Egyelőre csak azt állítom, hogy akkor beszélhetünk értelmiségről, ha a művelt vezető réteg nagyrésze behatóan foglalkozik általános társadalmi és politikai eszmékkel, és vizsgálódó figyelemmel fordul az olyan társadalmi és politikai rendszerek felé, amelyek jelentősen eltérnek más társadalmi csoportok vagy osztályok társadalmi rendszerétől. Így ma itt e jelenség néhány történelmi példájával kívánok foglalkozni, és egyfelől megvizsgálnék néhány olyan körülményt, amely hozzájárult az értelmiségek kialakulásához, másfelől e csoportok politikai befolyásának mértékét és annak határait tárgyalnám.

Kezdjük a szellemi elit történetére vonatkozó néhány általános érvényű megállapítással.

A szellemi tevékenység az utóbbi évszázadokig szoros kapcsolatban állt az egyházzal, és a nagytudású, gazdag képzeletvilágú személyek leginkább a papság soraiban voltak fellelhetők. Ezt bizonyítják, embrionális állapotban, az afrikai varázsló-orvosok, és a mongol törzsek sámánjai, majd kifinomultabb formában Mezopotámia és Egyiptom állam-vallásai. Az ókori Görögországban és Rómában, és kétségtelenül az ősi Kínában is megnövekedett az intellektuális tevékenység a világi életben is, és a tudomány egyes ágai a korszerű hivatások szerves részeivé váltak. A legmeggyőzőbb példák erre a jog- és orvostudomány. Ezek túléltek a Római Birodalom összeomlását, és tovább fejlődtek a középkor

katolikus Európájában. De a vallásos jellegű intellektuális élet továbbra is domináló fölényben állt a világi felett. Ugyanez volt a helyzet a bizánci, valamint muzulmán országokban is.

Szinte minden akkori társadalomban három tevékenységgel találkozunk, amelyet olyan személyek folytatnak, akik ugyan alárendeltjei az uralkodónak és a főnemességnek, de tekintélyt élveznek, mely a parasztok, munkások és rab-szolgák tömege fölé emeli őket. Ezek a tevékenységek: először az uralkodó rendeleteinek végrehajtása, másodszer a jóváhagyott tanok és tudományos anyagok terjesztése, és végül az áruk vétele és eladása. E három funkció ellátása legalább három középcsoport, vagy -osztály létezését feltételezi, amelyeket, szándékosan semleges szavakat választva megjelölésükre, nevezünk kormánytisztviselőknek, a gondolatok szálláscsinálóinak és kereskedőknek.

A középkor katolikus Európájában a kormánytisztviselők két — katonai és polgári — csoportba voltak sorolhatók. A fegyveres erők tisztikara, akár a hűbérúri, akár a királyi seregben teljesített szolgálatot, a köznemesség soraiból került ki. Amint azonban a királyi hatalom megerősödött, kialakult a katonai hivatás is, amely ugyan kapcsolatban állt a földbirtokos nemességgel, de attól világosan megkülönböztethető volt. A kormányzat polgári tisztviselőit kezdetben túlnyomó többségében a papság adta. Valójában a papi hivatás volt a társadalmi felemelkedés fő útja, amelyen még néhány parasztgyermek is eljuthatott a legmagasabb polcra. Az intellektuális tevékenységeknek és hivatásoknak, akárcsak a művészetnek és irodalomnak, legfőbb őre az egyház volt. És végül, a kereskedők fokozatosan a városokba települtek, ahol elismert jogaik és kiváltságaik birtokában létrehozták saját szervezeteiket, melyeknek élén vagyonos tőkésék és bankárok álltak.

Új szakasz kezdődött a reneszánszszal és a reformációval, a tizenhatodik század nagy mozgalmával. Jelen fejtegetéseim szempontjából e mozgalmak lényeges következményeinek egyike a kormányzati funkciók és az oktatás világivá tétele. A köztisztviselők egyre csökkenő számban kerültek ki az egyházi személyek köréből. A polgári közigazgatásban és a fegyveres erőknel teljesített szolgálat fokozatosan hivatásos foglalkozássá váltak, amelyek olyan közel kerültek egymáshoz, hogy szinte azonos, egyetlen kormányzati apparátus, vagy állami gépezet katonai, illetve polgári ágazatáról beszélhetünk. Igaz ugyan, hogy a katonák és a polgári személyek sok szempontból egymástól eltérően látták és látják a dolgokat, de tény, hogy az utóbbi háromszáz év közelebb hozta egymáshoz nézeteiket. Ugyanakkor a tudós hivatások — jog, oktatás, orvostudomány —, valamint a független írók és művészek egyre inkább felszabadultak az egyház ellenőrzése alól. Végezetül pedig, a tőkésék megszabadultak azoktól a korlátozásoktól, amelyekkel a középkor vallási doktrínái sújtották őket.

Mindezek eredményeként ez a három alapvető közép-csoport, a kormánytisztviselők, értelmiségiek és tőkésék, amint azokat ma nevezünk, számbelileg gyarapodott és befolyását növelte, közben pedig egyre inkább homogénné vált. Összekovácsolta őket a közös erkölcsi szemléletük, a burzsoá étosz.

A nyugat-európai burzsoázia a tizenhetedik, tizennyolcadik és tizenkilencedik században alakul ki. Minduntalan, jól-rosszul alkalmazva, elhangzik a burzsoázia szó, és valóban alig lehet megmondani, mi is a „korrekt” jelentése. Legyen szabad tehát elmondanom, milyen értelemben használom én e szót jelen értekezésemben. Többre gondolok, mint csupán a kapitalistákra. Ha a kapitalistákra gondolok, azt mondom: a kapitalisták. A kapitalisták hangsúlyozottan fontos elemei a burzsoáziának, de e kettő tartalmilag nem azonos.

A burzsoázia fogalma, a kapitalistákon kívül, magába foglalja a szellemi foglalkozást űzőket és a kormánytisztviselők széles csoportját is. A burzsoá erkölcs, amely ezeket a csoportokat összekovácsolta, lényegében az individualizmusra épült. A tizenhatodik században jelentkezett a vallási szemlélettel szemben az individualista bíráló igénye. Később ez az igény a politikai véleményszabadságra is kiterjedt. A burzsoázia hatalomra jutásának folyamata lényegében a kormányzati tisztviselőkből, értelmiségiekből és kapitalistákból álló három csoportnak, ennek a közös erkölcsi felfogást valló, társadalmilag és kulturálisan homogén kategóriának a kialakulásával ért célba. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban ésszerű a „középosztály” kifejezést használni, amely az angol nyelvben már régen frázissá vált. Németországban „der Mittelstand” fejezi ki ugyanezt a fogalmat. Mindkét szó egyesszámban szerepel. Nem középosztályok, hanem „középosztály”. A burzsoá Európának nem az a sajátossága, hogy abban tisztviselők, entellektüellek és tőkésék élnek, hanem hogy e három csoport nagyjából egyetlen osztályt alkotott.

Ez a fejlődési folyamat természetesen nem valósulhatott meg egyszerűen és simán. Olyan hatalmas megrázkódtatások kísérték, mint az angol polgárháború, nem is említve a franciaországi, skóciai és németországi elkeseredett vallásháborúkat. Az átalakulás hosszú időt vett igénybe, és minden országban más formák között nyilvánult meg. A hagyományos felsőbb osztályok igen eltérő módon reagáltak a burzsoázia felemelkedésére. Angliában a földbirtokosok és bankárok már a korai periódusban együttműködtek és egymás között házasodtak. Poroszországban még a huszadik század elején is főleg a földbirtokos nemes-ség tagjai töltötték be a magas tisztségeket a hadseregben csak úgy, mint az államigazgatásban. Ennek ellenére, úgy vélem, félreérthetetlenül felismerhetővé vált Nyugat- és Közép-Európában a homogén burzsoázia kialakulásának iránya-zata. Spanyolországban és Délolaszországban az egyházi befolyás alatt álló királyságok sikeresen ellentálltak e fejlődésnek, Lengyel- és Magyarországon háborúk és megszállások gátolták azt.

Ez a fejlődés szemmel láthatóan azokban az országokban a legsikeresebb, amelyek elől jártak a gazdasági fejlődés útján, és kellően kihasználták a rendelkezésükre álló tengeri kereskedelmi útvonalakat. Ebben a vonatkozásban első helyen állt Anglia és Hollandia, a két vezető protestáns ország. A protestantizmus és a sikeres kapitalizmus közötti összefüggésre már ismételtelen rámutattak Max Weber, R. H. Tawney és mások. Az ok és okozat közötti kapcsolat szerintem itt sem egyszerűbb, mint a tyúk és tojás esetében.

A szellemi foglalkozásúakat általában felszívta a burzsoázia. A középkor „egyházi entellektüelljeinek” vagy „hűbérúri entellektüelljeinek” helyzetével szemben joggal beszélhetünk a „burzsoá entellektüellek” felemelkedéséről. De ez nem annyira a katolikus, mint inkább a protestáns országokban volt így. A döntő példát természetesen Franciaország szolgáltatja.

Franciaország a tizenhetedik században hatalmas gazdasági és kulturális eredményeket ért el. A francia tőkésék meggazdagodtak, a francia irodalom és művészet példát mutatott egész Európának. De XIV. Lajos rendszere, mely egyfelől ösztönzött a sikerekre s büszkén tekintett azokra, ugyanakkor megkísérelte, hogy erőszakos eszközökkel állítsa vissza az egyház zsarnokságát. A nantesi ediktum 1685-ben történt felfüggesztése szimbólikus dátummá vált. Franciaországot elszegényítette a sok ezernyi hugenotta elvesztése, és a francia

entellektüellek legtehetségesebb csoportjai a kormányzati rendszer elkeseredett ellenségeivé váltak. E sötét elmaradottság a tizennyolcadik században is folytatódott, amit még tűrhetetlenebbé tett az a körülmény, hogy akik mindezt az országra kényszerítették, kisebb tekintélyt élveztek és tehetségtelenebb emberek voltak, mint XIV. Lajos miniszterei. E politika eredményeként a szellemi foglalkozásuk nagyrésze, és azok, akiket az eszmék fűtöttek, elidegenedtek a francia kormányrendszerrel. Ez a csoport részét képezte ugyan az „intellektuális elitnek”, de nem fedte teljesen ezt a fogalmat. Az intellektuális elithez tartozik ugyanis az ország minden magas műveltségű és intelligens embere. Ebbe a kategóriába tartozott számos földbirtokos, tábornok és magas állású köztisztviselő, egytől-egyig a királyság lelkes híve. Elsősorban azok álltak félre, akik nem töltöttek be köztisztviselői pozíciókat. Többségük szellemi foglalkozást folytatott, mások vagyonos emberek voltak, akik az irodalomnak és elmélkedésnek szentelték idejüket. E csoporthoz tartozott Franciaország alkotó szellemiségének számos tagja.

A tizennyolcadik század közepére megnövekedett ugyan az írás- és szólás-szabadság, de a kormányzat, bár magatartása enyhült, mégsem vívta ki e csoport háláját; tagjait eltöltötte az a keserűség, amelyet az előző évtizedek keltek bennük, és haragjuk egyenest a kormány ellen irányult. Az általuk kidolgozott politikai és társadalmi eszmék jelentőségéhez nem fér kétség. A nagy forradalom természetesen nem az ő művük volt, azt, sajátos politikai és gazdasági feltételek közepette, nagyobb társadalmi erők robbantották ki. De döntő tényező volt az 1789-ben és az azt követő években; elsősorban a művelt osztályokban kialakult az a szellemi atmoszféra, amelynek közvéleményt formáló hatásaként rossz lelkiismeret érzete lépett fel magas kormányzati és arisztokratikus körökben, és azok nem tudták már idegeiket kordában tartani.

Elsősorban arra mutatok rá, hogy Franciaországban a tizennyolcadik század közepére ezek az elidegenedett entellektüellek már jelentős olyan tömeget alkottak, amely teljesen különállt a köztisztviselőktől és a tőkésektől. Nem fűzte azokhoz semmiféle közös erkölcsi szemlélet. Valójában Franciaországban találkozunk először az értelmiséggel. Megjelenése különböző tényezőkkel magyarázható; a magam részéről kiemelném azt a kölcsönhatást, melyet a bonyolultan kifinomult magasszintű kultúra és a kormánynak az eszmék elnyomására irányuló durva rendszabályai gyakoroltak egymásra. A tizenhetedik század végén a világ legkiválóbb íróinak, művészeinek és gondolkodóinak számos kitűnősége élt Franciaországban, ahol ugyanakkor brutális, elmaradott kormány uralkodott; szerintem ez az ideális konstelláció, melynek hatására a szellemi élcsapat értelmiséggé alakul át.

Mire a napoleoni korszak megrázkodtatásai elmúltak, megváltozott Franciaország társadalmi és kulturális klímája. Franciaország burzsoá állammá vált. Kapitalisták és hivatalnokok, az új uralkodó társadalmi csoportok tagjai kerültek a földbirtokos nemesség helyére, és úrrá lett a francia társadalmon a burzsoázia erkölcsi szemlélete, mely a szellemi foglalkozásukat és a parasztság nagyrészt is megfertőzte. Nem volt azonban hatással a tizennyolcadik századi értelmiségre, amely továbbra is ellenséges magatartással bírálta a társadalmat. A Lajos Fülöp uralkodása idején bekövetkezett fellendülés nem tévesztette meg a bírálókat, mert egyre világosabban látták a dolgozó osztály szenvedéseit. 1848-ban ismét megjelent Párizsban az értelmiség. A tizenkilencedik század második felében az értelmiség hagyományos magatartása egy ideig rejtve maradt a nyilvánosság előtt, de a *Dreyfus ügyet* kísérő politikai harcokban ismét megjelenik a porondon. Majd újra hallat magáról az 1930-as években. Ebben az időben azon-

ban már több, egymástól eltérő nézeteket valló értelmiségi csoport létezett Franciaországban. A politikai érdeklődésű szellemi foglalkozásuk álláspontja megszilárdult. Különösen két csoport, a szélső bal és a fasiszták álltak szemben elkészedett ellenségként az uralmon lévő liberális kormánnyal. Igaz, hogy mindegyiküknek sikerült a liberális burzsoá táborban szövetségeseket találni, de tény, hogy mindkét csoport ellenségesen állt szemben a burzsoá liberalizmussal, és mindkét csoportot az értelmiségiek alkották. A tizennyolcadik századi Franciaország értelmiségének példája Európa más részein is követőkre talált. Hogy ezek közül csak néhányat említsek, megjelenik az értelmiség Lombardiában, Nápolyban és Spanyolországban, ahol e csoportok közvetlenül is részt vettek a politikai akciókban. 1848-ban Közép-Európában többhelyütt — így Frankfurtban, Milánóban, Berlinben és Magyarországon — vezető szerepe volt az értelmiségnek.

Mindezekben az esetekben, amelyekről eddig szóltam, az értelmiség abból az élesapathból alakult ki, amely hosszantartó, spontán társadalmi és kulturális fejlődés eredményeként jött létre. Így történt ez a katolikus és protestáns Európában, de nem a világ más tájain. Az a folyamat, amelynek egyik aspektusát tárgyalom, „a modern Európa kialakulásának” nevezhető. Az utóbbikét évszázad során a világ más részei ettől eltérő változáson mentek keresztül, amit „mesterséges korszerűsítésnek” nevezhetnénk. Erre két megoldás nyújtott lehetőséget. Az egyik esetben az uralkodó elhatározta, hogy népével elfogadtatja olyan modern európai szervezet és kultúra feltételeit, amelyet szükségesnek vél ahhoz, hogy uralmát külső támadással szemben megvédje. A másik út európai hódítás, amelynek nyomán az imperialista hatalom gyarmatává teszi a legyőzött országot. Az első módszer legszembeötlőbb, és időrendben legkoraiabb példáját Nagy Péter cárral Oroszországa adja, azt követték Mohamed Ali Egyiptomban, a Meiji-korszak reformátorai Japánban és Kemál Atatürk Törökországban.

A reformokat végrehajtó zsarnokokat elsősorban katonai szempontok vezették. Korszerű fegyveres erő megteremtéséhez korszerű technológiára és műveltségre volt szükség. Az ifjúság egy részének külföldön kell tanulnia, ugyanakkor európai színvonalú iskolákat kell a saját országukban megteremteni, ahol további, nagyobb tömegek nyerhetnek képzést. Az imperialista kormányok, melyek hadseregei saját állampolgárai sorából kikerült tisztek vezetésével gondoskodtak a gyarmatok védelméről, nagy gondot fordítottak gyarmati alattvalóik megfelelő képzésére, hogy azok bizonyosfokú adminisztratív, gazdasági, illetve kulturális jártasságra tegyenek szert. Mind a független, mind a „mesterségesen korszerűsített” gyarmati országokban elkerülhetetlenül kialakult az új szellemi elit, amely mellett továbbra is megmaradt az ortodox papság, a muzulmán ulemák, a buddhista szerzetesek, vagy a Konfucius követő mandarinok képviselte régi szellemi élcsoport is. Az entellektüellek új csoportja nem spontán fejlődés eredményeként jött létre, hanem a felülről irányított politika részeként jelent meg; de ennek ellenére egészen más lett belőle, mint amit a reformokra törekvő zsarnok elképzelt. Ez az új elit teljesen elkülönült a már meglévő középosztályoktól — a kormányzati tisztviselőktől, a hagyományos, főként vallási entellektüellektől és a kapitalistáktól. Ez a három csoport nem alkotott egységes középosztályt (Mittelstand), és nem volt a nyugat-európai burzsoá étoszhoz hasonló közös szemlélete sem. Nem voltak sem homogének, sem individualisták, sem burzsoák. Nem töltötte el őket a burzsoá szellemiség, keveredtek bennük

a nyugat-európai tanulmányaik idején ott uralkodott szellemi áramlatok; a felvilágosodás korának tizenharmadik századi eszméi; a tizenkilencedik századelő burzsoá liberalizmusa, e század késői második felének szocializmusa, az 1930-as évek fasizmusa és 1950-ben a szovjet-marxizmus. A mesterségesen korszerűsített független és gyarmati társadalmakban, legalábbis a korszerűsítés korai szakaszában, nem volt burzsoázia. A homogén középosztály helyett három, vagy több, egymástól jól megkülönböztethető, vertikális tagoltságú közép-csoport élt egymás mellett.

A Nagy Pétert követő korszak Oroszországában az új szellemi elithez tartoztak mindazok, akiket az önkényuralmi rendszer a modern állam szolgálatába akart állítani, tehát az új táborno- k, tengernagyok, helytartó- sági kormányzók és bizonyos számú tudós és technikus. A tizenharmadik század vége felé azonban a modern európai műveltség megszerzése már az orosz nép jóval nagyobb része előtt tűnt kívánatosnak, mint amely ilyen állások betöltésére számszerűleg aspi- rálhatott. Így született meg előbb a ráérő nemesség sorából kikerült nemhivata- los elit, amelyhez később a nemesség mellett népi elemek, a *raznochintsok* is csatlakoztak. Nőtt a tizenkilencedik században a szellemi hivatást űzők — taná- rok, orvosok, jogászok és mérnökök — száma, és hatalmas iramban fejlődtek az irodalom és a művészetek. Meggyorsította ezt a folyamatot az ipari fejlődés és az urbanizáció, amelyek nyomon követték a jobbgátság 1861-ben történt eltör- lését. Ilyenformán a század utolsó évtizedeiben a lakosságnak már jelentős része tett szert magasabb műveltségre, ismerte a legmodernebb társadalmi és politikai eszméket, de nem jutott számára hely sem a kormányzati, sem a gazdasági felada- tok elvégzésének munkájában.

Többen foglalkoztak már ezeknek az embereknek sokszoros elszigeteltségé- vel és csalódásaival. Ezek valójában már a tizenkilencedik századi európai kultú- rához tartoztak, míg honfitársaik zöme, az orosz parasztság a középkori primitív gondolatok, a babonák világában élt. Mély kulturális szakadék választotta el őket a parasztoktól. A vertikálisan tagolt középosztályoktól a kölesönös megnemértés választotta el őket. Nem értettek egyet, és nem is rokonszenveztek sem az üzlet- emberekkel, sem a kapitalizmussal. A kormánygépezettől politikai eszméik idege- nítették el őket. Azoknak a művelt orosz fiataloknak, akik a kormányzat szolgál- tatát választották hivatásukul, el kellett fogadniuk az ortodoxia, a zsarnokság és a nacionalizmus úgynevezett elveit, és ugyanakkor meg kellett tagadniuk mindazokat az eszméket, melyeket tanulmányi idejük alatt vallottak. Erre azonban csak kevesen voltak hajlandóak. De ha kívül is maradtak a közigazgatás körein, nem maradhattak közömbösek iránta; gyűlölettel fordultak szembe azzal az apparátussal, amely, tanulmányaik szerint, elavult, együgyű és igazságtalan eszméket és gyakorlatot akart rájuk kényszeríteni. Elidegenedtek a kormány- zattól. Megisméltődtek ugyanazok a körülmények, mint amelyek, ahogy azt fentebb említettük, Franciaországban uralkodtak XIV. Lajos kormányzásának utolsó éveiben: a kormány serkentette a gazdasági fejlődést, és engedélyezte azt a magas szintű oktatási rendszert, amelynek eredményeként ragyogó irodalom és virágzó művészetek bontakoztak ki, de ugyanakkor elavult cenzúra, reakciós mitológia és brutális elnyomás sújtott mindenkit. Ez teremtette meg a szellemi elit tömeges elidegenedésének, és következésképp az értelmiség létrejöttének ideá- lis feltételeit.

Az értelmiség tehát elidegenedett ugyan a kormányzattól, de erős túlzás volna azt állítani, hogy egyben aktív forradalmi erőt jelentett. Inkább annak a táptalajnak mondhatjuk, amelyben a forradalom sajátos palántája felnövekedett.

Oroszországban elsőként az értelmiség foglalkozott előbb politikai elméletekkel, majd politikai akciók elméletével. Világos volt, hogy zsarnokság ellen csak konspiratív módszerekkel valósíthatók meg politikai akciók. Az értelmiség egyes tagjai egyénileg vettek részt ilyen akciókban, azok kidolgozták a követendő eljárás elméletét és gyakorlatát. Kimagasló példák erre Tkachov és Zhelyabov, de köztük természetesen Lenin volt a legnagyobb.

Az orosz kapitalizmus növekedése és az 1905-ös évet követő alkotmányos-látszatú változások többé-kevésbé elhomályosították azt a megosztottságot, mely az értelmiséget az orosz társadalom többi részétől elválasztotta. Láthatóvá vált, hogy bizonyos fokú polgáriásulás kezdett tért hódítani, terjedt a burzsoá szemlélet az orosz középosztályok tagjai között, és éreztette hatását a szellemi foglalkozásúak körében is. Ezek a foglalkozások már nem fedték az értelmiség fogalmát. Ennek ellenére az elidegenedett értelmiség még mindig jelentős tényező volt, mely szemben állott a kormányzat társadalmi és politikai szemléletével: ellenségesebb érzellemmel viseltetett mind az önkényuralom, mind a forradalmárok iránt, és megtagadta, hogy a zsarnokságot támogassa ellenségeivel szemben. A szellemi hivatásúaknak nem minden tagja tartozott az értelmiséghez, viszont e körökön kívülállók is csatlakoztak az értelmiséghez, így pl. azok a hivatalnokok, katonatisztek, sőt néhány üzletember és földbirtokos is, akiket nézeteik azonos-sága vonzott e csoporthoz. Az a közhangulat, amely 1917-ben Oroszországban uralkodott, főleg az értelmiség befolyásának eredményeként alakult ki. Ez a szellemi klíma, amely behatolt a társadalom és a kormányzat legmagasabb szintjéig, és hozzájárult az idegek feletti uralom elvesztéséhez és a rossz lelkiismeret érzetének elterjedéséhez, még nagyobb mértékben érvényesült Oroszországban, mint az 1789. esztendő Franciaországában.

Hasonló típusú értelmiségek tűntek fel a tizenkilencedik és huszadik század mesterségesen modernizált társadalmában is. Ennek példáit leginkább a Balkán-államokban és, 1890 után, Kínában láthatjuk. Megfigyelhettük ezt a jelenséget a századforduló Indiájában és, néhány évtizeddel később, más ázsiai és afrikai gyarmaton is. Mindegyik esetben ott volt az új szellemi elitet a tömegektől elválasztó kulturális szakadék; valójában ez a szakadék jóval mélyebb volt Ázsiában és Afrikában, mint Oroszországban. Ugyancsak jellegzetes volt a burzsoázia teljes hiánya, és a közép-csoportoknak, vertikális tagozódásuk következtében beállott, elkülönülése. Ami a politikai rendszereket illeti, azok a kínai és török kormányok brutalitása, és a viszonylag liberálisabb angol és francia gyarmati törvények között váltakoztak. Nincs azonban ok arra, hogy meglepődéssel beszéljünk a gyarmati uralom érdemeiről. Az ázsiai és afrikai gyarmatok értelmisége előnyös helyzetben volt a kínai vagy perzsa alattvalókkal szemben, mert szabadon kifejthette véleményét, és megteremthette kapcsolatait, de ugyanakkor sokat szenvedett a faji megkülönböztetés különböző módszereitől, amely a szuverén ázsiai államok polgárságát elkerülte.

Visszatekintve a mesterséges modernizálás kétévszázados történetére, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az új szellemi elitet a tömegektől elválasztó szakadék és velejárói, az entellektüellek sorozatos esalódásai, valamint a társadalmi helyzet veszélyes feszültsége, elkerülhetetlen jellegzetességei a korai szakasznak. Ez a feszült állapot csak egy módon oldható fel: a tömegek kulturális színvonalának emelésével, az élthez való közelítésükkel. Hogy egy fejletlen társadalom modernizálódhat-e véres forradalmi megrázkodtatás nélkül, vagy sem,

az attól függ, milyen rövid idő alatt lehet az elit és a tömegek közötti szakadék leszűkítését megvalósítani. Íme a két legvilágosabb történelmi példa: Oroszország és Japán esete.

Oroszországban Nagy Péter korai, ezirányú próbálkozásai után I. Sándor tett kísérletet az egész nemzetre kiterjedő oktatási rendszer bevezetésére, de tervét nem valósíthatta meg, mert a rendelkezésre álló anyagi forrásokat teljes egészükben elnyelték a napoleoni korszak külpolitikai és háborús költségei. Ezt követően az orosz közoktatásügyi minisztérium úgy döntött, hogy a tömegek oktatását meg kell akadályozni. Az egyetemi oktatást és annak intézményeit fejlesztették, mert egy — lehetőleg a nemesség köréből származó — művelt elitre már államérdekből is szükség volt. De az alsófokú oktatást tervszerűen elhanyagolták, mert nem tartották kívánatosnak, hogy paraszti és alsóbb középosztálybeli gyermekek olyan felesleges ismereteket szerezzenek, amelyek nem kívánatos eszmékkel töltik meg fejüket. Ezzel egy teljes századon át fenntartották az elitet a tömegektől elválasztó szakadékot. Japánban viszont az 1870-es évek reformerei úgy vélekedtek, erősebbé válik és megszilárdul a nemzeti egység és a hazaszeretet, ha az egész nemzet művelődik. Következésként munkájuk eredményeképpen a Meiji-restaurációt követő harminc év során minden fiú és leány több esztendőn át tanult alsóbbfokozatú iskolákban. Sikerült ezzel a szakadékot szűkíteni, és a japánok újra egységes nemzetet alkottak.

Több ország értelmiségének tevékenységében lényeges új vonás jelenik meg, amelyet „néppárti mentalitás”-nak nevezhetünk. Fontos ehelyütt, hogy megkülönböztessük a mentalitást a doktrínától. Az orosz narodnikok, de különösen örökösök, a szocialista forradalmárok dolgozták ki azt a doktrínát, egyféle romantikus agrár-szocializmust, amely jogosan váltotta ki Plechanov, Lenin és mások bírálatát. De, szerencsére, a doktrínáknál nem kevésbé fontos szerepe volt a mentalitásuknak, amely főként a nép szolgálataának szinte áhitatos áldozatosságában nyilvánult meg. Hasonló szellemi magatartás töltötte el az 1930-as évek szerb ifjúságát, akikkel ezelőtt harminc évvel volt alkalmam megismerkedni. Ezek a fiatalok marxisták voltak, feltűnt azonban néppárti mentalitásuk. Közülük kerültek ki a második világháború idején a jugoszláv nemzeti felszabadító hadsereg káderjeinek nagy része. De ugyanezt a mentalitást megtalálhatjuk a politikai színskála ellentétes oldalán is, a román fasiszták soraiban, akik közül néhányval ugyancsak alkalmas volt ismeretségbe kerülni. Ezt mint történész, és nem mint szimpatizáns mondom. A román Vasgárda politikailag teljességgel ellenszenves volt előttem, de tény, hogy sok intelligens és jószándékú román fiatal azért állt soraiba, mert úgy vélte, azzal szolgálja legjobban a kizsákmányolt román paraszti tömegek ügyét. Hitler aljas ügynökei, ezek a közönséges bűnözők, természetesen őket, a félrevezetett román ifjakat zsákmányolták ki, akiknek ez volt a tragédiájuk. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az egyiptomi Muzulmán Testvériség és az 1930-as évek japáni tisztai terroristák esetében is.

Néhány mesterségesen modernizált társadalomban az értelmiség, mint társadalmi csoport és politikai tényező, a hadsereg sok tisztjét is magához vonzotta. Az első modern képzettség, amelyre a korszerűsítésre törekvő zsaruknak szüksége van, a katonai képzettség. Ezért aztán a külföldön vagy külföldi szakoktatók által belföldön kiképzett fiatal tisztek az elsők között voltak, akik a külföldi politikai eszméivel megismerkedhettek. Klasszikus példáját adták ennek az orosz dekabristák. Esetükben nem az a lényeges körülmény, hogy a nemesség gyermekei voltak (ez természetesen igaz), hanem egyenruhát viselő értelmiséget alkottak. 1825 után a cárok nagy gondot fordítottak arra, hogy a

hadsereg tisztjeit elszigeteljük a felforgató eszméktől, és valóban, 1917-ig nem is fordult elő politikai zavargás a hadsereg köreiből. Az orosz forradalmi értelmiség 1861—1917 között nem katonai személyekből állt. Ezzel szemben az Ottomán Birodalomban és annak arab utódállamaiban a hadsereg tisztjei váltak a politikai gondolkodású értelmiség vezetőivé — 1908 ifjú törökjei, Kemál Atatürk, a fiatal Nuri es-Said és Abd el-Nasser nevei bukkannak fel elsősorban emlékezetünkben. Valószínűleg közrejátszik ebben az a körülmény, hogy az Ottomán Birodalomban a katonai hivatás mindenkor nagy tekintélyt élvezett, és ezért különösen az intelligensebb ifjak nagyrészt vonzotta soraiba. De a legtöbb európai gyarmaton polgári személyek alkották az értelmiséget, minthogy a védelmi feladatokat a gyarmattartó hatalom látta el. Viszont az új afrikai államokban, amelyek az egykori angol, francia és belga gyarmatokból alakultak ki, új hadseregeket szerveztek és új tiszteket képeztek ki, akik egyre fokozódó mértékben jutottak fontos szerepekhez. Nehéz ezeket a szerepeket megfelelően elemezni és értékelni, hogy valamelyik afrikai katonai vezetőről megállapíthassuk, vajon egy Atatürköt, vagy Cavaignacot, hagyományos rendfenntartót, vagy talán az egyenruhás értelmiség kategóriájához tartozó tisztet lássunk-e bennük. E két szerep gyakran fedi egymást; tanulmányozásuk és elemzésük több figyelmet érdemel a szociológusok és történészek részéről.

*

Amint láttuk, az értelmiségeknek jelentős részük volt a forradalmakra kedvező közhangulat előkészítésében, és soraikból került ki a forradalmi mozgalmak sok vezető egyénisége. Vizsgáljuk most azt, mi történik a győztes elem után — tehát a nemzeti függetlenség kivívása vagy a szociális forradalom sikere után.

Az erre vonatkozó legkorábbi tanulságot a tizenkilencedik századi új Balkán-államok példája adja. Ott az értelmiség korábbi tagjai, mint közéleti kiválóságok, magas politikai, köztisztviselői, vagy katonatiszti állásokat töltöttek be. Ezek a férfiak először arra törekedtek, hogy korábbi forradalmi elveiket átültessék a gyakorlatba. Nemzetük azonban gazdaságilag és kulturális szempontból is elmaradott volt; az a korszerűsítő politika, amely az elit és a tömegek közötti szakadék szűkítésén munkálkodott, csak igen lassan haladt célja felé; a társadalmi feszültség és elégedetlenség fokozódott, és az új vezetők egyszerre azon vették észre magukat, hogy kormányzási módszereik már csak igen kis mértékben tértek el elődeik gyakorlatától. Bulgáriában, például, 1878 után a függetlenségi harcok hősei egyre inkább úgy néztek le a parasztokra, mint a török pasák. Nikola Pašić, vagy a Bratianu-család egymást követő nemzedékeinek politikai fejlődése is egyértelmű példakkal szolgál. A fiatalok új nemzedéke tanult és képezte magát, új értelmiség nőtt fel, de a szabadság és az igazság kivívásáért tovább folyt a harc. Hasonló jelenséget figyelhettünk meg az újonnan alakult ázsiai és afrikai országok esetében is.

Az 1920-as években Szovjet-Oroszországban is megjelent a probléma, melyet az vált ki, hogy a forradalmi értelmiség átalakul hivatalnokokká, és az elitet a tömegektől elválasztó szakadék mély maradt. Lenin utolsó írásában ismételtlen utal a „bürokratikus torzulásokra”, és szükségesnek tartja a „kulturális forradalmat”. Az első és a második ötéves terv azonban hatalmas változást hozott. Abban a mértékben, amint az orosz társadalom iparosodott és városiasodott, és ezzel párhuzamosan az orosz munkások, valamint a parasztok korszerű oktatásban részesültek, csökkent a kulturális szakadék, és úgy látszott, hogy az

értelmiség, amely mint specifikus társadalmi csoport élt a cárok idején, most már valószínűleg el fog tűnni.

Az értelmiségekre vonatkozó minden fentebb említett példa a pre-modern társadalmakból származik, amelyekben az iparosodás, városiasodás és az általános oktatás csak lassan haladt a maga útján, és amelyekben széles volt az elitet a tömegektől elválasztó szakadék. Ez volt a helyzet a tizenhetedik századi Franciaországban, a tizenkilencedik századi Oroszországban és a Balkánon, valamint a huszadik századi Ázsiában és Afrikában. Az értelmiségek tanulmányozására fordított évek során arra a következtetésre jutottam, hogy az értelmiségnek, mint specifikus társadalmi csoportnak el kell tűnnie, ha a kulturális szakadék összeszűkül, tehát akkor, amikor bekövetkezik az iparosodott és városiasult társadalom kialakulása. Egészen a legutóbbi időkig úgy véltem, hogy egyaránt ez a fejlődés útja a modern kapitalista vagy szocialista ipari államban. Nyugaton a szellemi elit a mindinkább egységes burzsoáziába, a Szovjetunióban az új felső rétegbe, a hivatalos elnevezés szerint a „dolgozó értelmiség”-be olvadt bele. Ez a réteg a régi értelmiség tagjainál jóval szélesebb kategóriákat ölel fel; a gazdasági, polgári, hatósági, katonai és pártapparátus adminisztrátorait és funkcionáriusait. Az én meghatározásom szerint a „dolgozó értelmiség” már egyáltalán nem tekinthető értelmiségnek, jóllehet ott vannak soraiban az olyan foglalkozásúak, amelyeknek megfelelői fellelhetők abban a régi orosz szellemi elitben is, amelyből az értelmiség kialakult.

Az utóbbi évek eseményeinek tükrében azonban igen kétségessé vált az a feltevés, hogy az értelmiség olyan jelenség, amellyel nem találkozunk a modern, iparosodott és városiasodott társadalmakban. Tanúi vagyunk, hogyan jelennek meg a vezető nyugati tőkés országokban — az USA-ban, az NSzK-ban, Franciaországban és Angliában — az értelmiségek, vagyis azok a specifikus, a burzsoáziát alkotó egyéb elemektől különálló csoportok, amelyek átfogó politikai és társadalmi eszmék fanatikussai. Az értelmiségek tagjai főként diákok, egyetemi előadók, újságírók és televízió-kommentátorok, követőik pedig leginkább a fiatalabb koresoportokból kerülnek ki, de az értelmiségiek hivatásbeli vagy nemzedéki megoszlás szerinti összetételének nincsenek megállapítható határvonalai.

Eddigi fejtegetéscimben két tényezőt helyeztem előtérbe: az elitet a tömegektől elválasztó kulturális szakadékot, és az eszméket maradi eszközökkel elnyomó kormányok erőszakos eselekményeit. Van azonban a jelenkori nyugati tőkés társadalmaknak egy további, lényeges és szembeszökő jellegzetessége, amellyel természetesen nem találkozunk, ha a társadalmakat a tizenhetedik századi Franciaországgal, vagy a cárok Oroszországával hasonlítjuk össze. Ez a jellegzetesség természetesen az amerikai négerek helyzete az Egyesült Államokban. Művelt és kevésbé művelt négerek szenvedéseinek forrása egyrészt az a csalódottság, mely a tizenkilencedik századi Oroszország és a huszadik századi gyarmatok entellektüelljeinek érzelmeihez hasonlatos, másrészt az intézményszerű igazságtalanság és elnyomás, amelyet a déli államokban egészen a legutóbbi időkig a fekete lakossággal szemben alkalmaztak, és amely minden képzeletdús túlzás nélkül a cári uralom eszközeit idézi emlékezetünkbe. A nyugat-európai és észak-amerikai fehér értelmiségek elidegenedése azonban további megvilágításra szorul. Talán két tényezőt lehet említeni, amelyek bár bizonyos fokig ellentmondóak, mégis kiegészíthetik egymást.

Az egyik tényező a felháborodás, amelyet a világnak mint oszthatatlan egésznek az állapota vált ki. Saját határaikon belül ugyan nincs szembeötlő

szegénység vagy elnyomás (az amerikai négerek itt is kivételt képeznek), de ugyanakkor Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában súlyos szegénységben és erőszakos elnyomás alatt élnek népek. A szélesebb értelemben vett világpolgárság gondolata több fiatal európai és amerikai entellektüellben él ma, mint bármely korábbi nemzedék tagjaiban; úgy érzik, felelősek a bihari éhínségért, vagy a biaiiai tömegmészárlásért, és kormányaikat, azok „intézményeit” vádolják, amiért azok nem vetnek véget ezeknek a szenvedéseknek. Speciális eset persze a vietnámi háború, mert az közvetlenül is érinti a katonaköteles korú amerikai fiatalokat.

A másik tényező a virágzó gazdasági helyzet hatása. Minthogy saját társadalmak gazdagok, és polgáraiknak a javak széleskörű választéka áll rendelkezésre, könnyen túlbecsülhetik kormányaik teljesítő képességét, és alábecsülhetik a gyakorlati nehézségeket. Úgy vélik, a hatalmas kormányukon múlik, hogy nemes célkitűzéseiket meg is valósítsák; ha még sem szerzik meg az emberiségnek a békét, boldogságot és igazságot, ez azért van így, mert gonosz emberek ülnek a kormányokban, akik nem is munkálkodnak e célok érdekében.

Valóban lehetséges, hogy a „jóléti állam”, a társadalomnak ez az új típusa, sorszerűen maga teremt egy új típusú elidegenedést, és az ugyancsak új típusú értelmiséget. Ezeknek az értelmiségeknek tagjai, az előző nemzedékre nehezedő nélkülözés és félelem nyomása alól felszabadulva, tetszésük szerint elfogadják, vagy megvethetik mindazokat az élvezeteket, amelyeket, a pornográfiai kiadótól a kábítószerezárusokig, nagy bőségben kínál az új plutokrácia. Feltárhatják a Nyugat pazarló fényűzése és a Kelet éhínségei közötti ellentétet. Követelhetik elképzeléseik azonnali teljesítését, és közben legjobb tehetségük szerint munkálkodhatnak azon, hogy saját társadalmukat tönkre tegyék, mert az, minthogy nem tökéletes, semmit sem ér.

Van azonban a fejlett ipari társadalmaknak a tizennyolcadik századi Franciaországgal és a huszadik század eleji Oroszországgal egy olyan, látszólag közös vonása, amely lényegesebb minden egyéb körülménynél, és ez a politikai vezető réteg idegeinek csődje. A már szinte a politikai maochizmusig fajult, nyomasztóan rossz lelkiismeret, amely a társadalom felső rétegét és az idősebb nemzedéket — politikusokat, hivatalnokokat, papokat, tanárokat és főként a tisztán látó újságírókat és televízió-kommentátorokat — gyöttri, egyaránt megtalálható Párizsban, vagy New-Yorkban, Washingtonban, vagy a Whitehallban, Rómában, vagy Berlinben.

Kísért annak a kérdésnek felvetése, vajon a fejlett, iparosodott és városiasult társadalmakban a politikai elit morális hanyatlása hozzátartozik-e a „fejlődés törvényéhez”, vajon ez a jelenség egyaránt jelen van-e mind a „szocialista”, mind a „tőkés” társadalmakban, és végül, hogy az milyen további következményekkel járhat.

* E tanulmány előadás formájában hangzott el a Történettudományi Intézetben. Jóllehet számos vonatkozásban nem értünk egyet szemléletével, úgy gondoljuk, hogy közlésével elősegíthetjük a probléma sokoldalú megközelítését. (Szerk.)